

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ: CIVILIZAȚIE, CULTURĂ, ISTORIE

Teză de doctorat

Protopopiatele periferice

din nordul Arhiepiscopiei ortodoxe a Transilvaniei

în a doua jumătate a secolului al XIX-lea

rezumat

Coordonator științific:
Prof. univ. dr. Nicolae Bocșan

Doctorand:
Dan Andrei Filip

2012

Cuprins

Introducere	4
I. Caracteristici generale ale protopopiatelor	9
I.1. Profilul instituțional.....	9
I.2. Cadrul istoric al protopopiatelor.....	12
I.3. Caracteristici geografice și demografice.....	28
II. Biserică și comunitate	37
II.1. Sat și parohie: organizare administrativă vs. organizare bisericească.....	38
II.2. Preoții din protopopiate.....	43
II.3. Condiția preotului în lumea satului.....	61
- Pregătirea profesională a preoților.....	64
- Instituirea și remunerarea preoților.....	68
II.4. Cooperare și conflict. Relații între preoți și mireni.....	72
III. Învățământul confesional	76
III.1. Legislația școlară.....	78
III.2. Școlile confesionale din protopopiate.....	84
- Edificiile școlare.....	85
- Frecvența școlară.....	98
- Programe și manuale școlare.....	101
III.3. Dascălul-personaj principal al învățământului confesional.....	106
- Învățătorii școlilor din protopopiate.....	108
- Salarizarea învățătorilor.....	131
- Pregătirea profesională a învățătorilor.....	135
- Instituirea învățătorilor în posturi.....	140
- Conferințe învățătorești.....	141

IV. Aspecte ale devoțiunii rurale.....	152
IV.1. Educația religioasă a laicilor.....	152
IV.2. Forme ale pietății individuale-practicarea sfintelor taine.....	158
- Botezul.....	159
- Cununia.....	161
- Preoția.....	167
- Maslul.....	169
IV.3. Forme ale pietății colective.....	171
- Conduita la Liturghie și respectarea zilelor de sărbătoare.....	171
- Caritatea.....	173
- Ctitorirea unei biserici.....	174
V. Relații interconfesionale.....	184
V.1. Tregeri și agitații confesionale.....	185
V.2. Învățământul confesional mixt.....	208
V.3. Căsătoriile mixte.....	219
Concluzii.....	224
Bibliografie.....	227

Cuvinte cheie: protopopiat, parohii, preoți, învățători, învățământ confesional, relații interconfesionale, devoțiune.

Prezenta lucrare își propune să fie o cercetare de istorie bisericească într-o perioadă de mari schimbări pentru societatea românească transilvăneană. Teza reprezintă un studiu asupra a patru protopopiate din partea de nord a Arhiepiscopiei ortodoxe a Transilvaniei care grupau localitățile de confesiune răsăriteană din această regiune: Cetatea de Piatră, Solnoc II, Bistrița și Românași (după denumirea veche Unguraș). Deși au avut o vechime mai mare decât perioada cercetată, ne-am îndreptat atenția asupra celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, o perioadă cu implicații importante în viața națională, culturală și bisericească a românilor. Perioada cercetată coincide cu schimbările venite imediat după revoluția pașoptistă, cu schimbările de regim impuse de autoritățile imperiale, context în care s-au înființat mitropoliile celor două biserici ale românilor din provincie. Un mare câștig pentru Biserica Ortodoxă a fost păstorirea lui Andrei Șaguna ale cărui eforturi de organizare și-au găsit rezultatul în ridicarea la rang de mitropolit în 1864, adoptarea Statutului Organic și câștigarea autonomiei bisericii pe care o conducea.

Scopul acestei cercetări este, înainte de toate, acela de a valorifica sursele inedite existente, cu ajutorul cărora să se realizeze un discurs convingător asupra diferitelor aspecte din viața parohiilor celor patru protopopiate, surse al căror conținut să fie încadrat și analizat în raport cu liniile generale ale diferitelor aspecte din istoria bisericească a românilor ortodocși din Transilvania. Obiectivele generale ale lucrării au urmărit analizarea instituției protopopiatului și a evoluției acesteia în regiunea menționată, a raporturilor existente între comunități și Biserică în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, surprinderea aspectelor devoțiunii rurale așa cum reies acestea din sursele documentare, observarea rolului și locului învățământului confesional în cadrul comunității și modul cum aceasta s-a raportat la educație, identificarea tipurilor de relații interconfesionale existente în regiunea de nord a Transilvaniei.

Studierea documentelor a scos la iveală dovezi concrete și interesante despre psihologiile și mentalitățile colective ale sătenilor determinate de interesele lor specifice, de starea lor socială. Oferă o imagine de ansamblu, dar și una compartimentată a vieții comunităților sătești cu părțile bune și rele ale acestora. În același timp documentele

conțin informații detaliate referitoare la starea bisericilor, a școlilor confesionale, a porțiunilor canonice acolo unde acestea existau, a modului de organizare a comunităților locale, a relațiilor interumane și interconfesionale. Tocmai de aceea studierea documentelor nu se rezumă la clasificarea lor în funcție de ideea generală pe care o tratează. Conținutul documentelor urmează a fi descifrat, decodificat în funcție de obiectivele generale stabilite. Același document poate fi descifrat în mai multe moduri putând fi folosit în rezolvarea mai multor chestiuni. Documentele referitoare la trecerile de la o religie la alta, spre exemplu, pot fi folosite la realizarea unei situații privind mișcarea populației din punct de vedere confesional, la aprecierea unei anumite statornicii în credință a enoriașilor sau la evidențierea calității profesionale și morale a preoților.

În primul capitol al lucrării am urmărit să surprindem caracteristicile protopopiatului ca organism administrativ bisericesc la nivel local, așa cum a fost definit acesta în actele oficiale emise de consistoriul ortodox în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Totodată, intenția a fost de a trasa coordonatele istorice ale celor patru protopopiate ortodoxe studiate, precum și de a surprinde în linii mari caracteristicile geografice ale regiunilor în care erau amplasate și evoluțiile demografice ale localităților componente.

În al doilea capitol, *Biserică și comunitate*, s-a urmărit prezentarea aspectelor organizatorice ale vieții religioase, analizând raporturile dintre comunitate și reprezentanții Bisericii pe de o parte și a celor dintre comunitate și autoritățile administrative pe de altă parte. Rolul acestei prezentări comparative în prima parte a capitolului este acela de a scoate în evidență poziția pe care o are preotul în viața comunității sătești din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Potrivit acestui obiectiv central s-a trecut la analizarea căilor de realizare a relațiilor dintre comunitate și preot.

Capitolul al treilea cuprinde date legate de derularea procesului de educație în școlile confesionale din protopopiate, analizându-se factorii care au favorizat și cei care au împiedicat buna derulare a procesului de învățământ. Informațiile locale referitoare la învățământul confesional au fost integrate în diferitele aspecte mai generale al educației confesionale de la nivelul întregii provincii a Transilvaniei.

În cel de-al patrulea capitol ne-am propus să scoatem în evidență câteva din aspectele devoțiunii rurale așa cum s-au desprins din studierea documentelor. Viața religioasă reprezintă ansamblul credințelor, atitudinilor, manifestărilor, trăirilor, sentimentelor și experiențelor religioase în raport divinitatea și manifestările acesteia în lume. Relația omului cu divinitatea dă naștere la trăiri și sentimente exteriorizate prin pietate sau devoțiune. Religia poate soluționa orice criză existențială, deoarece aceasta are un statut revelator. Soluțiile oferite de sfera religiei oferă omului posibilitatea de a cunoaște anumite valori care au menirea de a-l conduce în lumea spiritului. Sentimentul religios reprezintă acea trăire izvorâtă în urma revelației divine, sentiment care determină acțiuni, manifestări, atitudini în raport cu divinitatea exprimate prin devoțiune sau pietate. Toate aceste manifestări ale pietății și devoțiunii populare ne conduc pe terenul religiei trăite, care nu corespunde întotdeauna cu patrimoniul credinței și practicile Bisericii, ceea ce numim religia prescrisă. Potrivit informațiilor deținute s-au analizat aspectele devoțiunii rurale pornind de la practicarea câtorva din Sfintele Taine, conduita în timpul liturghiei, respectarea zilelor de sărbătoare, preferința pentru cultul anumitor sfinți, caritatea.

În ultimul capitol al lucrării, *Relații interconfesionale*, am acordat atenție direcțiilor de desfășurare a relațiilor dintre cele mai importante două confesiuni ale regiunii, precum și ale întregii Transilvanii. Aducând informații de istorie locală, s-a urmărit analizarea relațiilor interconfesionale pe trei direcții: cea a trecerilor și agitațiilor confesionale, a căsătoriilor mixte și a învățământului confesional mixt.

Corespondența protopopiatelor cu consistoriul din Sibiu a avut o tematică diversă, după cum s-a putut observa pe parcursul capitolelor. Această corespondență făcea parte din însăși organizarea Bisericii Ortodoxe din Transilvania, organizare căreia Andrei Șaguna i-a dat o atenție deosebită. Prin intermediul corespondenței, se făceau cunoscute forurilor conducătoare ale Bisericii toate problemele cu care se confruntau comunitățile sătești, iar protopopii primeau sfaturi prețioase privind administrarea circumscripției lor. Corespondența a deținut, la rândul ei, o importanță aparte în apărarea parohiilor de diferite dificultăți și, mai ales, în întâmpinarea măsurilor represive luate de statul maghiar împotriva românilor, a bisericii și școlii acestora. Piese de legătură dintre centrul arhidiecezei și parohii au fost protopopii și preoții. Rolul preoților în cadrul comunităților

a fost unul important, aceștia având însărcinarea de a contribui la îmbunătățirea stării morale a populației. De aceea se urmărea de la centru instituirea unor preoți pregătiți să facă față cerințelor acestei funcții, de a căror instruire se ocupase chiar episcopul Andrei Șaguna prin înființarea școlii pedagogice și teologice la Sibiu. Se observă, în regiunile studiate, o preocupare tot mai mare a preoților, dascălilor și chiar și cantorilor de a-și trimite fiii la cursurile de pregătire teologice sau pedagogice din Sibiu. Acest lucru a dus la existența, pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, de adevărate dinastii de preoți în toate cele patru protopopiate, fapt ce a dat stabilitate organizării parohiilor. Sigur că nu au lipsit cazurile de abateri comportamentale din partea unor reprezentanți ai Bisericii și momentele tensionate dintre aceștia și comunități.

Învățământul primar confesional românesc a fost singurul cadru organizat în care copiii români au putut să studieze în limba lor maternă. Învățământul confesional ortodox și-a adus contribuția în alfabetizarea populației sătești, în formarea copiilor ca buni cetățeni și ca buni creștini. Buna organizare a acestui sistem de educație pus sub supravegherea Bisericii se datorează tot marelui mitropolit Andrei Șaguna. Cu toate piedicile puse de către guvernele maghiare în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, învățământul confesional a putut exista datorită numeroaselor eforturi ale comunităților sătești, dar și aparatului administrativ al Bisericii Ortodoxe, lucruri care se pot observa în capitolul al III-lea. În cazul dascălilor, dacă la începutul secolului aceștia erau prost pregătiți și, în consecință, remunerați, lucrurile se schimbă de la jumătatea perioadei studiate. Ca urmare a apariției legilor educației, a impulsului dat de autoritățile consistoriale în sensul dezvoltării școlilor în parohii, a apariției de oameni tot mai bine instruiți, comunitățile au înțeles să facă eforturi pentru susținerea educației: au instituit învățători calificați, au asigurat salarii în acord cu legea, au pus la punct edificiile școlare sau au construit altele noi. Notă discordantă au făcut totuși o parte din parohiile protopopiatului Bistrița, care ies din tiparul prezentat mai sus, datorită faptului că au beneficiat de fondurile grănicerești, dețineau edificii școlare corespunzătoare încă de la mijlocul secolului, aveau dascăli calificați și bine remunerați.

Urmărind aspectele devoțiunii, atât a celei individuale cât și a celei colective, în capitolul al II-lea, se constată preferința locuitorilor din această regiune pentru cultul anumitor sfinți. Alegerea numelor pentru nou-născuți precum și stabilirea hramurilor

bisericești trădează o sensibilitate religioasă pentru cultul Sfinților Arhangheli Mihail și Gavril, al Fecioarei Maria sau al Sfântului Ioan Botezătorul. În altă ordine de idei, urmărind comportamentul marital, se observă prezența destul de ridicată a concubinajului.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea trecerile la catolicism au fost în cea mai mare parte stopate grație bunei organizări a Bisericii Ortodoxe și bunei colaborări ale funcționarilor acesteia. Se înregistrează, după datele prezentate în capitoul al V-lea, pe raza celor patru protopopiate, o serie de tentative de treceri la ortodoxie, sau chiar schimbări vremelnice de confesiune în sensul amintit, precum și o serie de agitații confesionale sau implicări ale preoților în comunități de altă confesiune. Rămân însă în discuție aspectele relațiilor interconfesionale desfășurate pe trei mari paliere: cel al modificării statutului confesional, al căsătoriilor mixte și al învățământului confesional mixt. Aceste paliere de analiză reprezintă principalele zone de convergență a celor două religii, zone care au dat naștere, nu de puține ori, la conflicte confesionale, dar și la colaborări.

Analiza fondurilor celor patru protopopiate ortodoxe din nordul Transilvaniei, cu toate problemele componente de-a lungul existenței sale, oferă o imagine diversificată a ceea ce însemna viața comunităților sătești românești din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Cercetarea mai aprofundată a surselor până la nivelul fondurilor oficiilor parohiale și al arhivelor bisericesti poate scoate la lumină aspecte importante și concrete legate de diferitele aspecte ale existenței de zi cu zi ale comunităților rurale: condiția socio-economică a membrilor acestora, manifestări sociale în cadrul comunității, raporturile cu Biserica și religia, aspecte ale devoțiunii individuale etc. Totodată folosirea informațiilor din documentele editate extrase din arhiva mitropoliei a adus un plus important cercetării, în sensul completării anumitor lipsuri din fondurile locale.

Bibliografie

I. Documente inedite

- Arhiva bisericii din localitatea Făurești, comuna Copalnic-Mănăștur, jud. Maramureș;
Condica parohiei greco-orientale Lăschia, în arhiva bisericii din localitatea Lăschia,
comuna Copalnic-Mănăștur, jud. Maramureș;
Condica parohiei greco-orientale Văleni, în arhiva personală a preotului Gheorghe
Lupșe din Vălenii Șomcutei, oraș Șomcuta Mare, jud. Maramureș;
Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Bistrița-Năsăud, fond *Protopopiatul
ortodox Bistrița*;
Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Maramureș, fond *Colecția registrelor de
stare civilă*, Protocolul botezaților – Lăschia, Protocolului cununiilor – Lăschia;
Idem, fond *Oficiul parohial ortodox Cărbunari*;
Idem, fond *Oficiul parohial ortodox Finteușu Mare*;
Idem, fond *Oficiul parohial ortodox Rohia*;
Idem, fond *Protopopiatul ortodox Cetatea de Piatră*;
Idem, fond *Protopopiatul greco-catolic Copalnic-Mănăștur*;
Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Sălaj, fond *Protopopiatul ortodox
Românași*;

II. Documente edite

- Adunarea rapoartelor de la Directorii districtuali de Școală din Archidieceasa greco-
răsăriteană din Ardeal*, Sibiu, 1865;
Bocșan, Nicolae; Gârdan, Gabriel-Viorel; Leb, Ioan-Vasile (editori), *Andrei
Șaguna. Corespondeță*, vol. III, Presa Universitară Clujeană, 2009;
Idem, *Andrei Șaguna. Corespondeță*, vol. IV, Presa Universitară Clujeană, 2011;
Idem, *Andrei Șaguna. Corespondeță*, vol. V, Presa Universitară Clujeană, 2011;

Bolovan, Ioan; Covaci, Diana; Deteșan, Daniela; Eppel, Marius; Holom, Crinela Elena (editori), *Legislația ecleziastică și laică privind familia românească din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 2009;

Calendariu pe anul comun dela Christos, 1881. Întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României. Anul al treizecilea, Sibiu, Editura și tipariul tipografiei archidieceșane, 1881;

Calendariu pe anul comun dela Christos, 1882. Întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României. Anul al treizeci și unulea, Sibiu, Editura și tipariul tipografiei archidieceșane, 1882;

Calendariu pe anul comun dela Christos, 1883. Întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României. Anul al treizeci și doilea, Sibiu, Editura și tipariul tipografiei archidieceșane, 1883;

Calendariu pe anul comun dela Christos, 1884. Întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României. Anul al treizeci și treilea, Sibiu, Editura și tipariul tipografiei archidieceșane, 1884;

Calendariu pe anul comun dela Christos, 1885. Întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României. Anul al treizeci și patrulea, Sibiu, Editura și tipariul tipografiei archidieceșane, 1885;

Calendariu pe anul comun dela Christos, 1886. Întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României. Anul al treizeci și cincilea, Sibiu, Editura și tipariul tipografiei archidieceșane, 1886;

Calendariu pe anul comun dela Christos, 1887. Întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României. Anul al treizeci și șaselea, Sibiu, Editura și tipariul tipografiei archidieceșane, 1887;

Calendariu pe anul comun dela Christos, 1888. Întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României. Anul al treizeci și șaptelea, Sibiu, Editura și tipariul tipografiei archidieceșane, 1888;

Calendariu pe anul comun dela Christos, 1889. Întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României. Anul al treizeci și optulea, Sibiu, Editura și tipariul tipografiei archidieceșane, 1889;

- Calendariu pe anul comun dela Christos, 1890. Întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României. Anul al treizeci și nouălea, Sibiu, Editura și tipariul tipografiei archidiececane, 1890;*
- Calendariu pe anul comun dela Christos, 1892. Întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României. Anul al patruzeci și unulea, Sibiu, Editura și tipariul tipografiei archidiececane, 1892;*
- Calendariu pe anul comun dela Christos, 1893. Întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României. Anul al patruzeci și doilea, Sibiu, Editura și tipariul tipografiei archidiececane, 1893;*
- Calendariu pe anul comun dela Christos, 1895. Întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României. Anul al patruzeci și patrutea, Sibiu, Editura și tipariul tipografiei archidiececane, 1895;*
- Calendariu pe anul comun dela Christos, 1896. Întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României. Anul al patruzeci și cincilea, Sibiu, Editura și tipariul tipografiei archidiececane, 1896;*
- Calendariu pe anul comun dela Christos, 1897. Întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României. Anul al patruzeci și șaselea, Sibiu, Editura și tipariul tipografiei archidiececane, 1897;*
- Calendariu pe anul comun dela Christos, 1898. Întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României. Anul al patruzeci și șaptelea, Sibiu, Editura și tipariul tipografiei archidiececane, 1898;*
- Calendariu pe anul comun dela Christos, 1899. Întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României. Anul al patruzeci și optulea, Sibiu, Editura și tipariul tipografiei archidiececane, 1899;*
- Calendariu pe anul comun dela Christos, 1900. Întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României. Anul al patruzeci și nouălea, Sibiu, Editura și tipariul tipografiei archidiececane, 1900;*
- Hitchins, Keith; Beju, Ioan N.**, „Conscripția clerului ortodox transilvan din 1767”, în *Mitropolia Ardealului*, XXIX, 7-8, 1984;
- Idem**, „Statistica românilor ortodocși din Transilvania din anul 1766”, în *Mitropolia Ardealului*, XXII, 7-9, 1977;

- Leb, Ioan-Vasile; Gârdan, Gabriel-Viorel; Eppel, Marius; Vesa, Pavel** (editori), *Instituții ecleziastice. Compendiu de legislație bisericească (secolul al XIX-lea)*, Presa Universitară Clujeană, 2010;
- Polverejan, Șerban**, „Contribuții statistice privind școlile românești din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea”, în *Cumidava*, II/1963-1965;
- Rotariu, Traian**, coord., **Semeniuc, Maria; Mezei, Elemer**, *Recensământul din 1850. Transilvania*, Editura Staff, 1996;
- Idem**, *Recensământul din 1857. Transilvania*, Editura Staff, 1996;
- Idem**, *Recensământul din 1880. Transilvania*, Editura Staff, 1997;
- Idem**, *Recensământul din 1890. Transilvania*, Editura Staff, 1997;
- Idem**, *Recensământul din 1900. Transilvania*, Editura Staff, 1999;
- Statutul Organic al Bisericii Greco-Orientale din Ungaria și Transilvania*, Sibiu, 1900;
- Suciu, Dumitru**, coord.; **Moraru, Alexandru; Vida, Flaviu; Cosmuța, Cosmin**, *Crâmpie din istoria Bisericii Ortodoxe Române. Eparhia Sibiului către Protopopiatul Solnoc II. Corespondență (1 octombrie 1845-20 decembrie 1874)*, vol. I, Presa Universitară Clujeană, 2006;
- Suciu, Dumitru**, coord.; **Moraru, Alexandru; Balog, Iosif Marin; Popovici, Vlad; Cosmuța, Cosmin; Vida, Flaviu; Han, Nicoleta; Mádly, Loránd**, *Biserică, școală și comunitate ortodoxă în Transilvania în epoca modernă. Documente. Protopopiatul Cetatea de Piatră și Eparhia Sibiului – Corespondență – 1849-1874*, vol. II/1, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2011;

III. Lucrări generale

- Bernea, Ernest**, *Cadre ale gândirii populare românești*, Editura Cartea Românească, București, 1985;
- Biró, Sándor**, *The nationalities problem in Transylvania. 1867-1940*, Columbia University Press, New York, 1992;
- Bodea, Cornelia; Câdea, Virgil**, *Transylvania in the History of Romanians*, Columbia University Press, New York, 1982;

- Bolovan, Ioan**, *Transilvania între revoluția de la 1848 și unirea din 1918. Contribuții demografice*, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2000;
- Bulgakov, Serghei**, *Ortodoxia*, Editura Paideia, București, 1997;
- Ghidionescu, Vladimir**, *Învățământul românesc din Transilvania*, Editura Casa Corpului Didactic, Cluj-Napoca, 1995;
- Hitchins, Keith**, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania 1700-1868*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1987;
- Idem**, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania 1868-1918*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1992;
- Idem**, *Orthodoxy and Nationality. Andreiu Șaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846-1873*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, 1977;
- Lupaș, Ioan**, *Mitropolitul Andrei Șaguna*, Editura România Press, București, 1999;
- Idem**, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1995;
- Nicoară, Toader**, *Transilvania la începutul timpurilor moderne (1680-1800)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2001;
- Păcurariu, Mircea**, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II-III, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994;
- Pop, Gheorghe; Chiș Șter, Ioan**, *Graiul, etnografia și folclorul zonei Chioar*, Baia Mare, 1983;
- Retegan, Ioan; Bandula, Octavian; Grigorescu Mihai; Husian, Mihai; Nădișan, Ioan** (coord.), *Maramureș – Monografii*, Editura Sport-Turism, București, 1980;
- Sainelic, Sabin; Sainelic, Maria**, *Zona etnografică Chioar*, Editura Sport-Turism, București, 1986;
- Stăniloae, Dumitru**, *Rugăciunea lui Iisus și experiența Duhului Sfânt*, Editura Deisis, Sibiu, 2003;
- Timiadis, Emilianos Mitropolit**, *Preot, parohie, innoire. Notiuni si orientari pentru teologia si practica pastorală*, Editura Sofia, București, 2001;

IV. Lucrări speciale

- Albu, Nicolae**, *Istoria școlilor românești din Transilvania 1800 - 1861*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1971;
- Bolovan, Sorina; Bolovan Ioan**, „Biserica și familia la românii din Transilvania în secolul XIX”, în *AHC*, XXXI/1992;
- Idem**, „Căsătoriile mixte în Transilvania la sfârșitul epocii moderne”, în *Căsătorii mixte în Transilvania*, coord. Corneliu Pădurean, Ioan Bolovan, Arad, 2005;
- Idem**, „Atitudini privind formarea familiei în societatea românească din N-V Transilvanie în a doua jumătate a secolului al XIX-lea”, în *AIA*, XXIX, 1989
- Bolovan, Sorina Paula**, *Familia în satul românesc din Transilvania: a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX*, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 1999;
- Brote, Eugen**, *Chestiunea românească în Transilvania și Ungaria*, București, 1865;
- Brusanowski, Paul**, *Învățământul confesional ortodox din Transilvania între anii 1848-1918. Între exigențele statului centralist și principiile autonomiei bisericești*, vol. I-II, ediția a II-a, Presa Universitară Clujeană, 2010;
- Cârja, Ion**, *Biserică și societate în Transilvania în perioada păstoriri mitropolitului Ioan Vancea*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007;
- Cosmuța, Cosmin**, „Școlile mixte din Transilvania. Cazul Târgu Lăpuș – o controversă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea”, în *Identități profesionale în Europa central-orientală (secolele XVII-XXI)*, Presa Universitară Clujeană, 2009;
- Covaci, Diana Maria**, „Modalități de instituire a preoților în protopopiatele greco-catolic și ortodox ale Reghinului în a doua jumătate a secolului al XIX-lea”, în *Identitate și alteritate. Studii de istorie politică și culturală*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2007, vol. 4;
- Drăgoi, Macarie**, *Ortodocși și greco-catolici în Transilvania (1867-1916). Convergențe și divergențe*, Presa Universitară Clujeană, 2011;
- Dumitrescu, Angela**, „Imaginea învățătorului confesional român în mentalitatea comunităților rurale bănățene la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul

- secolului XX", în *Identitate și alteritate. Studii de istorie politică și culturală*, Editura Argonaut, Cluj Napoca, 2007, vol. 4;
- Godea, Ioan; Cristache-Panait, Ioana**, *Monumente istorice bisericesti din eparhia Oradiei. Județele Bihor, Sălaj și Satu-Mare: Bisericile de lemn*, Editura Episcopiei Române a Oradiei, Oradea, 1978;
- Godea, Ioan**, *Biserici de lemn din România (nord-vestul Transilvaniei)*, Editura Meridiane, București, 1996;
- Hermann, Teodor**, *Monografia istorică a protopopiatului Ortodox Român Dej*, Cluj-Napoca, 1926;
- Hodoș, E.** *Cercetări – probleme școlare confesionale*, Tipografia Arhidiecezană, Sibiu, 1944;
- Legiuirile Bisericii Ortodoxe Române*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2003;
- Man, Grigore**, *Biserici de lemn din Maramureș*, Editura Proema, Baia Mare, 2005;
- Marțian, Cristian**, „Din istoria învățământului confesional român ortodox în protopresbiteratul Cetății de Piatră (Chioar)”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Orthodoxa.*, nr. 2/2011;
- Mândrescu, Gheorghe**, „Biserici de lemn din Țara Năsăudului și Ținutul Bistriței”, în *Monumente istorice și de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului*, Cluj-Napoca, 1982;
- Mârza, Daniela**, *Învățământ românesc în Transilvania. Școlile Arhidiecezei de Alba Iulia și Făgăraș la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea*, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2011;
- Morar, Adriana; Mândrescu, Gheorghe**, „Arhitectura de zid religioasă din secolele XVIII-XIX”, în *Monumente istorice și de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului*, Cluj-Napoca, 1982;
- Neamțu, Gelu, Cordoș, Nicolae**, „Politica guvernelor maghiare de deznaționalizare a românilor din Transilvania în perioada 1867-1918”, în *Apulum*, XXVII-XXX, 1990-1993;
- Pavel, Teodor**, „Lupta pentru învățământul național românesc în părțile nord-vestice ale Transilvaniei în anii 1848-1851”, în *AIH*, 1972, 15;

- Păcurariu, Mircea**, *Politica statului ungar față de biserica românilor din Transilvania în perioada dualismului*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Sibiu, 1986;
- Pop, Dănuț**, *Biserică și societate în Sălaj. Protopopiatul Ortodox Românași*, Ed. Caiete Silvane, Zalău, 2002;
- Radosav, Doru**, *Sentimentul religios la români*, Editura Dacia, Cluj – Napoca, 1997 ;
- Retegan, Simion**, *Sate și școli românești din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1994;
- Idem**, *Satul românesc din Transilvania – ctitor de școală 1850-1867*, Editura Echinox, Cluj-Napoca, 1994;
- Idem**, „Un tată între fii săi. Locul preotului în satul românesc din Transilvania de la mijlocul secolului al XIX-lea, în vol. *Istoria ca lectură a lumii*, coord. Gabriel Bădărău, Leonid Boicu, Lucian Năstasă, Iași, 1994;
- Idem**, „Contribuții privind organizarea comunităților sătești din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea”, în *AIAC*, XIX, 1976;
- Idem**, „Clerul rural românesc din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea: modalități de instituire”, în *AIIC*, XXXI/1992;
- Idem**, „Aspecte ale biconfesionalității românilor din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea”, în *AIIC*, XXXV/1996;
- Săsăujan, Mihai**, „Căsătoriile mixte în lumina legislației bisericești ortodoxe, catolice și protestante în monarhia austriacă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea”, în *Căsătorii mixte în Transilvania: secolul al XIX-lea și începutul secolului XX*, coord. Corneliu Pădurean, Ioan Bolovan, Arad, Editura Universității „Aurel Vlaicu”, 2005;
- Soroștineanu, Valeria**, *Manifestări ale sentimentului religios. Românii ortodocși din Transilvania 1899 – 1916*, Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2005;
- Idem**, *Școala confesională românească din Arhiepiscopia ortodoxă a Transilvaniei*, Sibiu, 2007;
- Idem**, „Raporturile dintre greco-catolici și ortodocși în arhidieceza Transilvaniei la sfârșitul secolului al XIX – lea”, în *Identitate și alteritate*, coord. Nicolae Bocșan, Sorin Mitu, Toader Nicoară, vol. 3, Presa Universitară Clujeană, 2002;

- Suciu, Dumitru**, „Aspecte privind situația școlilor confesionale române și problematica celor mixte din Transilvania în epoca lui Bach”, în Anuarul Institutului de Istorie „G. Barițiu” din Cluj-Napoca, tom. XLVII, 2008;
- Sularea, Daniel**, *Școală și societate. Învățământul elementar confesional în episcopia greco-catolică de Gherla*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2008;
- Tarnavschi, Bogdana**, „Biserici de lemn din Țara Lăpușului și din Țara Chiarului”, în *Monumente istorice și de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului*, Cluj-Napoca, 1982;
- Teodor, Corina**, „Between Șaguna's Model and Parochial Reality. The Case of the Orthodox Archpriest district of Târgu-Mureș în the Second Half of the 19th Century”, în *Church and Society în Central and Eastern Europe*, Edited by Maria Crăciun & Ovidiu Ghitta, European Studies Foundation Publishing House, Cluj-Napoca, 1998;
- Vulea, Camelia Elena**, „Conduita preotului greco-catolic din Hațeg în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, între teorie și practică”, în *Identitate și alteritate. Studii de istorie politică și culturală*, vol. 4, Editura Argonaut, Cluj – Napoca, 2007.